

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Historica VIII (2009)

Isabel Burdiel, *No se puede reinar inocentemente*, Espasa, Madrid 2004, 439 ss.

W ciągu kilku ostatnich lat w literaturze hiszpańskiej można zauważyć nagły wzrost zainteresowania postacią królowej Hiszpanii Izabeli II (1833–1868) z dynastii burbońskiej, pierworodnej córki Ferdynanda VII (1814–1833). Po części zjawisko to należy uzasadnić setną rocznicą śmierci Izabeli II, zmarłej 6 kwietnia 1904 r. w Paryżu, po części jej burzliwym życiem prywatnym, które obecnie, inaczej niż dawniej, wzbudza więcej sympatii i wyrozumienia niż potępienia. Do końca XX wieku powstało zaledwie kilka książek ściśle naukowych traktujących o jej osobie. Jednak poza monografią Carmen Llorci, *Isabel II y su tiempo* (1956), nie zasługują one na miano biografii w ścisłym tego słowa znaczeniu, przez wzgląd na rozbudowane tło okresu jej panowania, tzw. epoki izabelińskiej. Typowym przykładem takiego ujęcia jest skądinąd bardzo cenna monografia José Luisa Comellasa, *Isabel II: una reina y un reinado* (1999). Autor pisał ją z zamiarem popętnienia biografii, tymczasem efekt końcowy przypomina bardziej podręcznik dziejów epoki z Izabelą II w tle, a nie odwrotnie. Pierwszą rozprawą historyczną opublikowaną w XXI w., mocno skoncentrowaną na postaci Izabeli II, jest *Isabel II. Los espejos de la reina* (ed. Juan Sisinio Pérez Garzón, Marcial Pons. Historia, 2004)¹. Ukazuje ona wybrane aspekty życia i działalności królowej, niczym odbicia lustrzane. Bardzo podobną koncepcję przyjął autor najnowszej biografii Izabeli II, Jorge Vilches, *Isabel II. Imágenes de una reina* (2007).

Obok prac historycznych poświęconych Izabeli II pojawiły się publikacje z pogranicza historii i fantazji. Są one pozbawione odpowiedniej dokumentacji i naukowej analizy, a koncentrując się na nieuporządkowanym życiu prywatnym królowej nie mają na celu dostarczenia rzeczywistej wiedzy o niej jako władczyni i osobie prywatnej, lecz wzbudzenie zwykłego zainteresowania, a nawet sensacji. W tej grupie książek szczególną poczytność zdobyły prace Manuela Barriosa, *Los amantes de Isabel II. Una apasionante vida amorosa* (1994), Ricarda de la Ciervy, *Vida y amores de Isabel II* (1999), Juana Garcii Atienzy, *Isabel II. La reina caprichosa. Sexo y política en el trono de los Borbones* (2005) oraz romans Marii Teresy Álvarez, *Isabel II. Melodía de un recuerdo* (2000).

---

¹ Bliższe informacje na temat tej książki zob. B. Obtulowicz, *Hiszpania w epoce transformacji*, „Przegląd Historyczny”, 1/2007, s. 118–122.

Dlaczego pisząca te słowa podjęła się recenzowania biografii Izabeli II pióra Isabel Burdiel, a nie tej najnowszej z roku 2007? Zdecydowała o tym godna podziwu rzetelność autorki. Solidność jej wywodów wynika zarówno z dojrzałego warsztatu historyka, jak i z wiarygodności wykorzystanych źródeł. Isabel Burdiel jest profesorem historii współczesnej na Uniwersytecie w Walencji, specjalizującym się w liberalizmie hiszpańskim i europejskim. Mowa zatem o kompetentnym historyku profesjonalistcie, który ma na swoim koncie kilka poważnych monografii dotyczących badanej epoki. Sukces książki Burdiel wynika także z faktu sięgnięcia do dokumentów dotychczas zupełnie nieznanymi i niewykorzystanymi przez nikogo, a więc rzucających nowe światło na badane problemy. Chodzi konkretnie o bardzo bogate materiały zakupione w latach dziewięćdziesiątych przez Archivo Histórico Nacional w Madrycie od rodziny Riánsares, czyli potomków drugiego męża Marii Krystyny, Ferdynanda de Muñoz, księcia de Riánsares. Stanowią one swoistą kopalnię wiedzy nie tylko o Izabeli II, ale o wielu czołowych politykach XIX-wiecznej hiszpańskiej i francuskiej sceny politycznej oraz o rodzinie założonej przez Marię Krystynę, z jej morganatycznym małżonkiem. Warto wiedzieć, że byli oni teściami Władysława Czartoryskiego, ożenionego 1 marca 1855 r. z najstarszą córką tejże pary, infantką Amparo, hrabianką de Vista Alegre. Dokumenty te z powodzeniem mogą i powinny być uwzględnione podczas studiów nad rodziną Czartoryskich. Umieszczona na końcu książki bibliografia wskazuje na to, że autorka wykorzystwała wiele innych źródeł archiwalnych z pierwszej ręki zarówno z archiwów hiszpańskich, jak i angielskich, włoskich i francuskich. Właśnie te dwa czynniki: w pełni ukształtowany warsztat historyczny oraz oparcie się na nowo odkrytych i pełnowartościowych źródłach, stawiają pracę Isabel Burdiel ponad wszystkie dotychczasowe biografie Izabeli II.

W części wstępnej (*El diablo en el cuerpo*) autorka ujawnia, że inspirację do tytułu monografii zaczerpnęła z wypowiedzi Leopolda I króla Belgii, skierowanej do jego siostrzenicy, królowej Wiktorii, kilka miesięcy po objęciu przez nią tronu angielskiego. Wuj Wiktorii przestrzegał osiemnastoletnią władczynię, że skończyły się czasy absolutyzmu i w warunkach monarchii konstytucyjnej panującej, jeżeli chce zyskać uznanie społeczne, musi poznać tajniki sztuki rządzenia, co jest zadaniem trudnym i wymagającym włożenia dużego wysiłku. Izabela II, w przeciwieństwie do Wiktorii, nie potrafiła stanąć na wysokości zadania. Burdiel akcentuje ten fakt na samym początku biografii, w tytule: *No se puede reinar inocentemente* (*Nie można królować niewinnie*). Jednocześnie słowa Leopolda I wzmacnia dodatkowym stwierdzeniem, że do obowiązków władcy konstytucyjnego należało umiejętne korzystanie z przysługujących mu kompetencji, których zakres wyznaczała ustawa zasadnicza. Miał on nie tylko znać granice swej władzy, ale potrafić ją dzielić z rządem i parlamentem, zaś w polityce na pierwsze miejsce stawiać nie dobro dynastii, lecz Państwa i Narodu.

Wątek niezdolności Izabeli II do wypełniania obowiązków monarchy konstytucyjnego stanowi myśl przewodnią książki i towarzyszy czytelnikowi aż do ostatniej strony. W dobie panowania Izabeli II krążyło mnóstwo plotek i złośliwych komentarzy pod adresem jej niekompetencji monarszej oraz burzliwego życia prywatnego. Następne pokolenia przejęły taki właśnie wizerunek królowej: nieświadomej swej roli w państwie o systemie przedstawicielskim, kapryśnej, wydanej za mąż bez miłości, zaabsorbowanej niemal wyłącznie szybko zmieniającymi się kochankami, nieszczęśliwej w życiu prywatnym i nie cieszącej się dobrą reputacją w oczach

opinii publicznej. Eksponowano zwłaszcza sprzeczności tkwiące w osobowości młodej władczyni, postrzegając ją jako osobę jednocześnie okrutną i dobroduszną; dyletantkę i przebiegłą; rozpustną i fanatycznie religijną; niezdolną do zrozumienia ani nauczenia się szeroko pojętej kultury liberalnej, która w połowie XIX wieku zaczynała wypierać przestarzałe nawyki *ancien régime'u*. Zasługą Burdiel jest nie tyle demystyfikacja postaci sukcesorki absolutystycznego Ferdynanda VII, lecz raczej uzasadnienie przyczyn jej postępowania. Powodzenie takiego zabiegu w dużej mierze jest możliwe dzięki temu, że autorka pokazuje funkcjonowanie monarchii hiszpańskiej od wewnątrz, czyli nie od strony systemu określonego na papierze, w konstytucji i ustawach ją dopełniających, ale w praktyce. Interesują ją kulisy rozmaitych wydarzeń i dlatego odkrywa przed nami to, co się działo za kurtyną oficjalnej sceny politycznej, tj. w pomieszczeniach pałacu królewskiego, w kancelarii ministerialnej, na zebraniach polityków organizowanych w ich prywatnych mieszkaniach etc. Tam bowiem zapadały decyzje narzucające królowej przyjęcie określonego sposobu działania.

W prezentowanej pracy autorka stawia kilka fundamentalnych pytań. W jednym z nich rozpatruje dylemat odpowiedzialności za słabość Izabeli II jako monarchy konstytucyjnego i wśród najważniejszych czynników wymienia: Marię Krystynę, kamyryle dworskie oraz czołowych przedstawicieli dwóch zwalczających się wzajemnie, głównych sił ówczesnej hiszpańskiej sceny politycznej, tj. *moderados* i *progresistas*, czyli liberałów umiarkowanych i radykalnych. Oni to zadbali, aby formuła liberalizmu: król króluje, a nie rządzi pozostawała martwą literą. Izabela II ani nie rządziła, ani nie królowała. Jej władza była traktowana instrumentalnie zarówno przez wszystkie frakcje partii *moderados* i *progresistas*, jak i przez dwór, gdzie także istniały liczne podziały wynikające ze sprzeczności interesów partykularnych poszczególnych osób i grup. Powstawał gęsty węzeł sojuszków pałacowych i partyjnych, zmieniający się w zależności od koniunktur politycznych i osobistych ambicji jednostek uwikłanych w układy. Suma tych spisków i konspiracji doprowadziła do przekształcenia monarchii hiszpańskiej w ośrodek walki politycznej. Izabela II nie korzystała z uprawnień zagwarantowanych jej w konstytucji, ponieważ o większości spraw państwowych decydowała współpracująca z *moderados* królowa matka. Kolejne pytanie dotyczy sposobów, w jaki wymienione osoby i środowiska, zwłaszcza *moderados*, potrafiły dokonać politycznego ubezwłasnowolnienia Izabeli II i doprowadzić do wypaczenia ustroju konstytucyjnego. Burdiel słusznie akcentuje, że uczynienie Izabeli II marionetką w rękach wspomnianych sił ułatwiał fakt, że była ona kobietą. Określa także cele, w imię których Izabela II, pierwszy władca konstytucyjny Hiszpanii, nieoficjalnie została pozbawiona samodzielnego głosu w sprawach państwowych. Wreszcie, stara się ustalić rzeczywistą zdolność Izabeli II do uniezależnienia się od nacisków poszczególnych grup interesów personalnych i politycznych.

Z badań przeprowadzonych przez Burdiel wynika niedwuznacznie, że największą odpowiedzialność za upadek autorytetu Izabeli II, a tym samym prestiżu Korony ponoszą *moderados*, którzy nieprzerwanie w ciągu dziesięciu lat (tzw. *década moderada*, 1844–1854) sprawowali władzę. Nawet utarło się powiedzenie, że Izabela II stała się „królową umiarkowanych liberałów” (*reina de los moderados*), a nie „królową umiarkowaną liberalną” (*reina moderada*), ponieważ nie utożsamiała się z ideami głoszonymi przez umiarkowanych liberałów i nigdy nie spełniała wymogów

„królowej liberalnej”, ale ulegała ich wpływom i działała zgodnie z ich interesami. Światopogląd córki Ferdynanda VII, zdecydowanego wroga liberałów, jej zachowanie i myślenie mieściły się w ramach modelu absolutystycznego. Nadzwyczaj pobileżna edukacja, jaką otrzymała w dzieciństwie, stanowiła dodatkową przeszkodę w transformacji jej mentalności w nowym duchu. Ogólna ignorancja królowej (nie tylko polityczna) była wręcz przerażająca. Postępowanie Izabeli II (w polityce i prywatnie) to nieustanny ciąg błędów, które przynosiły ujmę nie tylko jej osobie, ale i monarchii i hiszpańskiemu liberalizmowi. W tym kontekście obraz niezdolnej do sprawowania władzy Izabeli II posłużył *moderados* do uzasadnienia porażki politycznej ich partii, jaka nastąpiła w wyniku rewolucji 1854 r., a czternaście lat później, w 1868 r., do upadku monarchii i do krótkiego eksperymentu zaprowadzenia ustroju republikańskiego. Wszystkie sektory moderantyzmu wykorzystywały taki wizerunek królowej do zrzucania z siebie odpowiedzialności politycznej za popełnione błędy i nieprawidłowości, myśląc tym samym instytucję monarchii z osobą monarchy.

Ramy chronologiczne recenzowanej monografii nie obejmują całego życia Izabeli II, lecz jedynie okres od jej narodzin w 1830 r., po rewolucję 1854 r. Lata 1830–1854 były decydujące zarówno dla procesu formacji osobowościowej i politycznej Izabeli II, jak i dla ustalenia możliwych stosunków pomiędzy instytucją monarchii i rozmaitymi frakcjami XIX-wiecznego liberalizmu. Autorka nie uwzględnia dalszych losów królowej, która – jak wiemy – zmarła na wygnaniu we Francji dopiero w 1904 roku. Wychodzi bowiem z założenia, że drugi etap jej panowania (1854–1868), zakończony detronizacją i wyjazdem Izabeli do Francji, na tyle różni się od poprzedniego, że wymaga osobnego potraktowania.

Konstrukcja pracy została przemyślana jako układ chronologiczno-problemowy. Rozdział pierwszy (*El trono de Isabel II: entre la reacción y la revolución*) dotyczy lat 1830–1840 i zawiera wnikliwą analizę problemu utrzymania Korony przez małoletnią Izabelę II, zagrożoną przez karlistów, zwolenników brata Ferdynanda VII, Don Carlosa. Autorka eksponuje w nim wątki, które zrodziły się właśnie w tym okresie i miały zaciążyć na panowaniu Izabeli II do roku 1854. Pierwszym z nich był zawarty w tajemnicy przed opinią publiczną ślub Marii Krystyny z Múñozem zaledwie trzy miesiące po śmierci Ferdynanda VII. Przez dziesięć lat, czyli aż do ogłoszenia pełnoletniości Izabeli II w 1843 r., stawał on pod znakiem zapytania jej prawo do sprawowania regencji, zaś w dalszej perspektywie zmuszał małżeństwo de Múñoz do robienia nielegalnych interesów na dużą skalę. Z kolei możliwość wykonywania takiego proceduru była możliwa jedynie pod warunkiem pozostawiania w najbliższym otoczeniu dworu królewskiego, rządu i parlamentu, czyli instytucji, w których podejmowano najważniejsze decyzje państwowe warunkujące m.in. funkcjonowanie całej gospodarki, finansów, giełdy i banków. Po 1843 roku Maria Krystyna, jako Królowa Matka, nieoficjalnie przejęła wiele kompetencji swej córki i osobiście oraz poprzez zaufane osoby na bieżąco śledziła sytuację w Pałacu, Ministerstwie i w Kortezach. Drugie ważne zjawisko powstałe w omawianych latach to początek kształtowania się państwa liberalnego (transformacji z absolutyzmu do liberalizmu). Ogłoszenie drugiej w dziejach Hiszpanii ustawy zasadniczej²

² Pierwsza konstytucja hiszpańska została uchwalona w dobie wojny z najazdem napoleońskim w 1812 r. w Kadyksie.

w 1837 r., poprzedzonej wprowadzeniem tzw. Statusu Królewskiego (Estatuto Real) w 1834 r., wprowadzających trójpodział władzy, definitywnie zamykało okres monarchii absolutnej. Tego faktu nie chciała zaakceptować Regentka, która do 1840 r. wszelkimi sposobami usiłowała bronić swych dawnych kompetencji. Konsekwencją takiej taktyki było powstanie trzeciego zjawiska. Chodzi o zbliżenie Marii Krystyny, a co za tym idzie także Izabeli II do *moderados*, a nie do *progresistas*, ponieważ ci ostatni zniechęcali je swym radykalizmem. Współpracę z *moderados* miały konsekwentnie utrzymać aż do rewolucji 1854 roku.

Następne rozdziały (*El fin de la regencia de María Cristina. Una primera escuela de política; La Niña interesante. La batalla por la reina durante la regencia de Espartero; ¿Alumna de la libertad? La educación de Isabel II*) obejmują okres 1840–1843, czyli koniec regencji Marii Krystyny oraz regencję przywódcy *progresistas* Baldomero Espartero. Skupiają się one na fundamentalnym problemie edukacji Izabeli II. Burdiel ukazuje walkę, jaka w tym temacie toczyła się pomiędzy Królową Matką a Espartero. Autorka interpretuje ją jako konflikt interesów, zderzenie dwóch światów: starego, symbolizowanego przez Królową Matkę, i nowego, liberalnego, którego uosobieniem był wówczas Espartero. Burzliwy przebieg tych zmagañ uzmysławia czytelnikowi, z jakim trudem przychodziło dworowi i jego kręgom rozstanie się z *ancien régime*'m. Espartero dążył do zapewnienia królowej solidnej edukacji w duchu liberalnym. Miała ona polegać na uświadomieniu Izabeli II, że jej zadaniem jako królowej konstytucyjnej jest rządzić w imieniu obywateli posiadających swe prawa, nie zaś panowanie nad poddanymi, jak w absolutyzmie. Natomiast przebywająca w Paryżu Maria Krystyna, utrzymująca kontakt z córką poprzez tajnych agentów, podsyłała jej osoby o poglądach umiarkowanych, które uniemożliwiły Espartero realizację proponowanego przez niego ambitnego programu wychowania i kształcenia królowej. Zwyciężyła opcja Marii Krystyny, ku niezszczęściu Hiszpanii i samej Izabeli, której nawet nie dano szansy na zdobycie wiedzy koniecznej do sprawnego wypełniania obowiązków monarchy konstytucyjnego. Burdiel, bodając jako pierwsza, poddaje bardzo ostrej i niepozostawiającej wątpliwości krytyce rezygnację Marii Krystyny z regencji oraz jej wyjazd do Francji. Zauważa, że rezygnacja ta była rezultatem samodzielnej decyzji królowej matki i wbrew woli *moderados*, z którymi już była związana. Podstawą do krytyki jest fakt opuszczenia córki w najważniejszym okresie jej życia, gdy potrzebowała bliskości rodziców, a nie opiekunów. Bezpośredniego kontaktu z matką nie była w stanie zrekomensować korespondencja jaką utrzymywały, zwłaszcza że miała ona charakter bardzo formalny i dotyczyła kwestii trzeciorzędnych. Burdiel udowadnia tezę, że oddanie władzy w ręce Espartero było wynikiem słabości regentki, ponieważ czując się władczynią absolutną, nie potrafiła w dłuższym okresie czasu akceptować ograniczenia jej dawnych kompetencji. Ponadto autorka dostrzega w tej decyzji silną motywację uczuciową Marii Krystyny do Múñoza i ich wspólnej rodziny, co oznaczało postawienie interesów prywatnych ponad dobro państwa, dynastii oraz córki z pierwszego małżeństwa, zawartego z rozsądkiem.

Izabela II stała się przedmiotem rozgrywek politycznych oraz ofiarą partykularnych dążeń koterii pałacowych i *moderados* także wówczas, gdy Kortezy ogłosiły przyspieszenie jej pełnoletniości. Stało się to 8 listopada 1843 r., gdy miała zaledwie trzynaście lat, a więc o cztery lata mniej niż ustalała konstytucja z 1837 roku.

Temu zagadnieniu poświęcony jest rozdział piąty (*La difícil transición en Palacio y la mayoría de edad*). Znajdujemy w nim dotychczas nieznanne szczegóły związane z zabiegami *moderados*, samej Marii Krystyny oraz jej męża na rzecz obalenia Espartero i powrotu rodziny Múñozów do kraju. Burdiel eksponuje tu znamienne rolę, jaką odegrał w tych staraniach Juan Donoso Cortés, przedstawiciel prawego skrzydła partii *moderado*.

Ponowne próby manipulowania osobą młodej i niedoświadczonej Izabeli II, już jako pełnoprawnej i samodzielnej monarchini, miały miejsce niedługo po ogłoszeniu jej pełnoletności. W rozdziale szóstym (*No se puede reinar inocentemente. La analución política del progresismo*) autorka łączy je z rywalizacją o władzę pomiędzy *progresitas* a *moderados* i omawia na przykładzie tzw. incydentu Olózaga, czyli nieudanej próby zmuszenia Izabeli II do podpisania dekretu o rozwiązaniu Korteżów, podjętej przez ówczesnego premiera Salustiana de Olózagi. Spełnienie życzenia szefa rządu groziło skutkami trudnymi do przewidzenia dla kraju i dla osoby królowej. Burdiel, trzymając się konsekwentnie głównego wątku swej pracy, czyli zenującego wręcz niedoświadczenia politycznego Izabeli II, eksponuje fakt, że chociaż wobec ostrej nagonki przeciwko Olózadze, zorganizowanej przez *moderados*, ten musiał uciekać z Madrytu, Izabela II nie żywiła do niego żadnej urazy. Doszło to tego, że gdy Olózaga przeprosił królową za popełniony występki i podjął zabiegi o powrót do Hiszpanii, Izabela II odparła, że nie ma za co przeproszać, ponieważ w niczym jej nie obraził. W tym miejscu Burdiel czyni wymowną aluzję do dyskursu Saint-Justa z 1793 r., który odnosząc się do osoby Ludwika XVI stwierdził: *on ne peut pas régner innocemment*. Słowa te tak bardzo pasują do Izabeli II, że autorka postanowiła ich dosłowne brzmienie zamieścić w tytule omawianej książki.

Kolejnym razem wolność królowej, już nie tylko jako władczyni, ale jako człowieka została zlekceważona w roku 1846. Wtedy to została ona zobligowana przez matkę do wyjścia z męża za jej kuzyna Franciszka z Asyżu. W rozdziale siódmym (*El matrimonio de Isabel II, o la sinrazón de Estado*) Burdiel, po przeprowadzeniu wnikliwej analizy bogatego materiału archiwalnego, wysuwa nowatorskie stwierdzenie, że wobec zawikłanych kulisów zabiegów dyplomatycznych dworu i rządu hiszpańskiego w tej kwestii, prawdopodobnie nigdy nie dowiemy się prawdziwych przyczyn pośpiechu, z jakim Maria Krystyna i *moderados* chcieli wydać za mąż szesnastoletnią królową.

Skutki tego kroku dla wizerunku samej królowej, dla kraju oraz autorytetu monarchii są doskonale znane. Przypomina je rozdział ósmy (*Historia de un adulterio. La cuestión de Palacio. En los orígenes de la monarquía moderada*). Czytelnik dowiaduje się z niego jak nieudane pożycie małżonków wciągnęło Izabelę w niekończący się ciąg romansów, co w poważny sposób komplikowało napiętą sytuację wewnętrzną w kraju i na szczeblach rządowych.

O tym, jak bardzo życie prywatne Izabeli II oraz jej nieudolność w roli królowej było wykorzystywane przez zwalczające się frakcje moderantyzmu oraz przez Marię Krystynę i jej najbliższe otoczenie przekonuje rozdział dziewiąty (*Mito y realidad de las camarillas. La política en la corte durante la década moderada*).

Epilog zatytułowany *1854. La Monarquía va de paso* zawiera zwięzłą analizę przyczyn wybuchu rewolucji (lipiec 1854), która zakończyła dziesięcioletnie rządy *moderados* i pierwszy etap samodzielnego królowania Izabeli II. Jednocześnie

oznaczała zamknięcie ważnego rozdziału dziejów hiszpańskiego liberalizmu. Burdiel twierdzi, że chociaż rewolucja była wyrazem protestu przeważającej części hiszpańskiej sceny politycznej przeciwko nieudolnemu gabinetowi ostatniego premiera *decada moderada*, Luisa José Sartoriusa i jego poprzedników oraz sprawującej realną władzę Marii Krystynie, to również Izabela II przyczyniła się do powstałej sytuacji. Należy ją jednak w dużej mierze usprawiedliwić. Od chwili przyścia na świat była bowiem elementem przetargowym w planach politycznych dworu, kamaryli i ugrupowań partyjnych. W chwili śmierci ojca, gdy miała zaledwie 3 lata, zupełnie nieświadomie stała się przyczyną wybuchu pierwszej wojny karlistowskiej, w wieku 13 lat ponownie usiłowano zakwestionować jej prawa do tronu, trzy lata później wydano za człowieka, którego nienawidziła i który nieustannie spiskował przeciwko swej żonie.

Reasumując, Isabel Burdiel oddaje w ręce czytelników książkę, która pomimo prezentacji złożonej problematyki jest napisana w sposób jasny, wciągający, a momentami nawet pasjonujący. Miłej i pożytecznej lekturze dodatkowo sprzyja wartościowy materiał ikonograficzny pochodzący ze zbiorów archiwalnych muzeów madryckich.

Barbara Obtulowicz

